

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Յո-նիս

2016
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ

պատմական գիտ. դոկտոր, ՄՄ

ԱՆԻԻ ՄԵՐՉԱԿԱ ԱՐՋՈԱՌԻՃԻ ՎԱՆԲԸ

Արջոառիճի վանքը գտնվում է Շիրակ գավառում՝ Ախուրյան գետից արեւմուտք՝ համանուն (նաեւ՝ Ալաջա անունով հայտնի) լեռան արեւելյան լանջին, այժմ քրդաբնակ Ալաջա գյուղից արեւմուտք՝ փոքրիկ ձորակի հարավային ափին: Այն Անի քաղաքը եռանկյունաձեւ շրջապատող երեք խոշոր վանքերից մեկն է. հյուսիս-արեւելքում Հոռոմոսն է՝ Բագրատունիների դամբարանավայր-վանքը (Ժ. դար), հյուսիս-արեւմուտքում՝ Բագնայրը (հիմնված 1010 թ.) եւ հարավ-արեւմուտքում՝ Արջոառիճը: Քաղաքի նկատմամբ բարձրադիր այս վանքից արեւելք նայելիս հեռվում երեւում է Անիի համայնապատկերը՝ միջնաբերդի կողմից¹:

Աղբյուրներում վանքը հիշատակվում է երկու անունով՝ Ս. Աստվածածին եւ Ս. Գրիգոր: Գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու դիմաց կառուցված է եղել մեծ ժամատուն-գավիթ (ինչպես Հոռոմոսում եւ Բագնայրում): Իսկ Ս. Գրիգորը, դատելով 1298 թ. հիշատակարանից, վանքում գտնվող նշանավոր խաչ (խաչքար) է եղել: Այժմ վանական համալիրն ամբողջովին ավերված է:

Արջոառիճի վանքը, հավանաբար, հիմնադրվել է Բագրատունիների ժամանակ, սակայն նրա գլխավոր եկեղեցու եւ գավթի ավերակներում

¹ Բնակավայրի անունը գրականության մեջ նշվում է երկու ձևով՝ Արջո Առիճ կամ Արջոառիճ, սկզբնաղբյուրներում երբեմն՝ «Արջուառիճ», «Արջուառեւծ»: 2013 թ. հոկտեմբերի 2-ին մեզ բախտ վիճակվեց այցելելու Արջոառիճ, որը եւ առիթ դարձավ վանքի մասին սույն հոդվածով հանդես գալու: Նախկինում՝ ձեռագրական նյութերի ուսումնասիրությամբ, անդրադարձել ենք Արջոառիճում ԺԳ. դարում գործած վանական դպրոցին (Կ. Մաթեոսյան, Արջո Առիճի դպրոցը XIII դարում, ԼՀԳ, 1984, թ. 3, էջ 67-70):

պահպանված արձանագրությունները ԺԳ. դարից են (Հնագույնը՝ 1207 թ, վերջինը՝ 1289 թ.): Վանքը պատմիչների երկերում չի հիշատակվում, բայց բավականին հարուստ արձանագրություններ է ունեցել, որոնց մի մասը հրատարակել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Ներսես Սարգիսյանը դեռեւս 1864-ին²: Հայտնի է, որ Ն. Սարգիսյանը, պատմական եւ մատենագրական հուշարձաններ որոնելու նպատակով, Հայաստանում ճամփորդել է 1843-1853 թվականներին, բայց թե երբ է եղել Արջոռիճում, ստույգ հայտնի չէ: Նա նշում է, որ իր այցելության նախորդ տարում տեղի եկեղեցին ու գավիթը փլվել էին, եւ ինքը վիմագրերի տեքստերն արտագրել է փլատակների մեջ պահպանված հատվածներից³:

Վանքի պատմության ուսումնասիրման համար երկու տեսակի սկզբնաղբյուրներ ունենք՝ վիմագրեր եւ ձեռագրերի հիշատակարաններ, իսկ տեղում եղած կառույցների մասին կարելի է դատել ուղեգրական եւ հնագիտական նկարագրություններից: Ստորեւ հերթականությամբ կներկայացնենք այդ աղբյուրների նյութերը:

Վիմագրական րեղեկություններ. Արջոռիճի արձանագրություններից երեւում է, որ այս վանքը անեցիների շրջանում մեծ ժողովրդականություն վայելող սրբավայր է եղել: Վանքի վիմագրերը հայագետներին հայտնի են հիմնականում Ն. Սարգիսյանի հրատարակությունից, սակայն, բարեբախտաբար, վերջերս հրատարակվեց նաեւ Աշխարհբեկ Քալանթարի՝ 1920 թ. տեղեկագիրը վանքի մասին, որտեղ մի քանի արձանագրություններ ներկայացված են նաեւ գրչանկարներով⁴:

Վիմագրերից դատելով՝ ԺԳ. դարի սկզբներին վանքը պատկանել է Գրիգոր եպիսկոպոսին: Նրանով սկզբնավորվել է Անիի եպիսկոպոսական մի տոհմ, որի ներկայացուցիչներն իրենց համարում էին Պահլավունի՝ սերված նշանավոր Վահրամ սպարապետից⁵:

Բազմաթիվ են հատկապես նվիրատվական արձանագրությունները, որտեղ հիշված՝ վանքին տրված ինչքի (կրպակներ, տներ եւ այլն) մեծ մասը գտնվել է Անիում: Վիմագրերից վաղագույնը 1207 թվականից է,

² Ն. Սարգիսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 190-208:

³ «Ամաւ առաջ անկործան կայր եկեղեցիս, այլ արդ մեծաւ մասամբ ի բոնութենէ տարերաց, որպէս ասեն, քայքայեալ է տաճարն աւանդատամբք հանդերձ, եւ խարխալեալ որմոյ ներքնագալթին, քարակոյտք անբաւար զիգեալ զեկեղեցեանս ներքոյ եւ արտաքոյ կիսով չափ բարձրութեան որմոցն...» (անդ):

⁴ Ա. Քալանթար, Հայաստան. Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, (խմբ.՝ Արամ Քալանթարյանի), Երեւան, 2007, էջ 141-145:

⁵ Կ. Մաթեոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երեւան, 2015, էջ 84-103:

որում հիշատակվում է, որ Հասանի որդի Պարսամոն, միաբանելով վանքին, տվել է սեփական այգին՝ Սասն անունով՝ ի հիշատակ իր եղբայր Խուրտի եւ ստացել Համապատասխան թվով (այդ մասը չի պահպանվել) պատարագներ⁶։ Հետաքրքրական է, որ Բագնայրում պահպանվել է այս մարդու՝ 1210 թվականի նվիրատվական մեկ այլ արձանագրություն, որտեղ նա նաեւ կոչվում է Օշականի ռայիս (գյուղապետ)՝ «ռախս մեծանուն գեղջն Աւշականո»⁷։

Արջոռուի թվակիր Հաջորդ՝ 1213 թ. արձանագրությունը թեպետ նվիրատվական է, սակայն կարեւոր վկայություն է պահպանել նաեւ վանքի առաջնորդ՝ վերը հիշատակված Գրիգորի մասին (որդի Աբուղամրի), որն այլ արձանագրություններում ներկայանում է որպես Պահլավունի, ավելի ուշ դարձել է Անիի եպիսկոպոս, իսկ դարի 30-ական թվականներին հիշատակվում է նաեւ Գրիգոր Մազիստրոս անունով⁸։ Հենց այս գործչի, որպես առաջնորդի, առաջին հիշատակությունն ենք տեսնում Արջոռու-ճում 1213 թ.։ Իսկ արձանագրությունն այն մասին է, որ Հովհաննես քահանան՝ Հոռոմեանց Կոստանդին քահանայի որդին (որը, ի դեպ, 1215 թ. նվիրատվական արձանագրություն ունի նաեւ Բագնայրի վանքում)⁹, ինչ-որ արժեքավոր բան է գնել (ցավոք, այդ հատվածը չի պահպանվել) ու նվիրել վանքին. «...գանձագին արարի... եւ ընծայեցի յԱրջոռու, ի Ս(ուրբ) Ա(ստուա)ծածինս, ի ձեռն տ(է)ր Գրիգորի որդոյ Ապուղամրի», որի դիմաց ստացել է ամեն տարի 40 օր-ժամ պատարագ¹⁰։

Վանքում եղել է նաեւ մի անթվական արձանագրություն՝ գրված Գրիգորի վանահայրության ժամանակ։ Այն բովանդակությամբ կանոնական է եւ վերաբերում է վանքի միաբանների մահվան ժամանակ նրանց հա-

⁶ Այս եւ հաջորդ արձանագրություններում համառոտագրությունները բացում ենք կոր փակագծերում, իսկ բացակայող տառերի՝ մեր կատարած լրացումները նշում ուղիղ փակագծերում. «ԹՎ. ՌԾԶ (1207) [ողորմութեամբն Ա(ստուծոյ) եւ՝ Պարսամա ծառայ Բ(րիստոս)ի, որդի Հասանա... միաբանեցա ս(ուր)բ ուխտիս եւ ետու զիմ հայրենի ալյգին որ] կոչի Սասն, յիշատակ եղբարն իմո Խուրտ[ին], սպասաորք ս(ուր)բ ուխտիս փոխարէն հատ[ուցեն]... զտանին զելեղեցիս զողջ անխափան... թին եւ կէսն՝ Խուրտին, որք հաստատուն [պահեն]... յրկան հեգի եւ հանդարտի...» (Ն. Մարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 190)։

⁷ Անդ, էջ 179-180. Կ. Մաթեոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, Երեւան, 2010, էջ 77։

⁸ Կ. Մաթեոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 84-103։

⁹ Ն. Մարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 183-184. տե՛ս նաեւ Կ. Մաթեոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 79։

¹⁰ Վիճագրում Հովհաննեսը նշում է, թե ում որքան պատարագ է հատկացվել. «...փոխարէն ինձ տացին յամէն ամի Խ (40) ար ժամ անխափան՝ Ի (20) ինձ, Ե (5) Սիրվարդին, Դ (4) Խաչերեսին, Ե (5) իմ ծնողաց, Բ (2) Խոցաղեղին, Գ (3) Միխայիլ, Ա (1) Կատային...» (Ն. Մարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 190-191)։

մար մատուցվող պատարագների թվին: Նման բովանդակությամբ ու կառուցվածքով արձանագրություններ են գրվել նաեւ Հռոմոսում (1195 թ.), Հառիճում (1214 թ.), Բագնայրում (1215 թ.), որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հմուտ վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը¹¹: Արջոառիճի արձանագրությունը, հավանաբար, ժ. Գ. դարի 10-ական թվականներին է գրվել.

«Հրամանաւ Տ(եառ)ն Գրիգորո [եպ]իսկոպոսի, որ էր ժառանգորդս (ուր)բ ուխտիս եւ բնակիչք վանացս՝ հայր Գրիգոր, վարդապետս Գերսամս եւ եղբարքս սահման եղաք յիշատակ ննջեց [ելոց] մինչեւ ցվերջինսն, որք միաբան ի ս(ուր)բ ուխտս հանգուցեալ են՝ պատարագել զՔ(րիստո)ս [հանապ]ազ Յայտնութեան զպահքն Ը (8) աւր անխափան զամենայն եկեղեցիքս եւ միա[բ]անին, որ ի Ք(րիստո)ս փոխի՝ հաւրն եւ վարդապետին՝ Դ (4), Խ (քառասունք), եւ իրիցոյն եւ բնաբեղին Գ (3), Խ (քառասունք), եւ աշխարհական հաբեղային եւ մանգանն Բ (2), Խ (քառասունք). եւ ամենայն եղբայր աւր Ա (1) ժամ արասցէ, եւ որ պատարագող չէ, ժ (10) կանոն աղաւթս արասցէ. որք հաստատուն պահեն զգրեալս՝ աւրհանին եւ մասնակից եղիցին ս(ուր)բ պատարագացս»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք՝ նշված շրջանում, վանահորից բացի, միաբանությունն ունեցել է նաեւ մեկ այլ հեղինակավոր վարդապետ՝ Գերսամ անունով: Արձանագրությունը պատկերացում է տալիս նաեւ տվյալ ժամանակաշրջանում վանական միաբանության կազմի մասին, որոնք, ըստ նրանց համար մատուցվող պատարագների թվի, աստիճանակարգվում են հետեւյալ կերպ՝ վանահայր եւ վարդապետ (4 քառասունք), երեց եւ բնաբեղա (3 քառասունք), աշխարհական աբեղա եւ մանուկ (2 քառասունք): Ի դեպ, համանման արձանագրություններում մանկան վերաբերյալ միայն այստեղ է նշվում:

Հատկապես հետաքրքիր է անթվական արձանագրություններից եւս մեկը (գավթի հյուսիսային պատի արեւմտյան պատին), որը ներկայացնում է վանքի՝ Անի քաղաքում ունեցած սեփականության մի ցանկ: Նման մի արձանագրություն կա նաեւ Հռոմոսի վանքում. այն սկսվում է հետեւյալ բառերով՝ «Հռոմոսին վանացս հայրենիք, որ ի քաղաքին այս են...», ապա հաջորդում է թվարկումը: Արջոառիճում նշված անշարժ գույքի՝ քաղաքում (Անիում) գտնվելու մասին բառացի չի նշվում, բայց թվարկումը պարզորոշ վկայում է այդ մասին: Արձանագրությունը հետեւ-

¹¹ Գ. Սարգսյան, Միջնադարյան կանոնադրական նորմերի վիճակն արտացոլումներ, ՊԲՀ, 2006, թ. 2, էջ 128-129:

¹² Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 191. հմմտ. Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 128-129:

յալն է. «Յանուն Ա(ստուծո)յ. Հայրենիք, որ կայ վանիցս, այս է. Բաջախին բուրբն եւ ախ/ոռն, եւ զպատարագ՝ Բ (2) աւր՝ Լոյսոտին, եւ Բ (2)՝ Խաչոտին եւ Բ (2)՝ ծնողաց նոցա¹³: /Փռլկակարոց¹⁴ կուղպակն եւ տունն ի ներքեն, Զ (6) աւր պատարագ՝ Գ (3) աւր Բունկա/նն¹⁵ եւ Գ (3)՝ Մխիթարչին: Աբղմսեհէ տանն՝ Գ (3) աւր ժամ, Յոհաննիսի տանն՝ աւր Գ (3) ժամ / Բ (2) իւրեանն եւ Ա (1)՝ իւր հաւրն: Սառաճփողոցին կուղպակն՝ Դ (4) ժամ Բ (2) աւր Շնահոլ/որկանն եւ Բ (2)՝ Գէորգա: Եւ Գեղիմին¹⁶ Բ (2) տուն եւ տան տեղ մի՝ Գ (3) աւր ժամ Գանգատին, / եւ տակառքն¹⁷ Բ (2) աւր ժամ Պետրոսայ: Ես Լիսոտս այլ ետու Գ (3) / արտ եւ տան ինձ Գ (3) ժամ»¹⁸:

Այս արձանագրության տակ, որպես շարունակություն, եղել են, ամենայն հավանականությամբ, Ժ. Գ. դարին պատկանող նվիրատվական այլ վիճագրեր, ըստ որոնց՝ Ապահերթի որդի Գրիգորը նվիրել է Անիի Կաթողիկեի (Մայր տաճարի) մոտ գտնվող տունն ու ստացել 4 պատարագ իր եւ մերձավորների համար¹⁹, Մխիթար ճոնի (կաշեգործ, գլխարկ կարող) որդի Առյուծը նվիրել է սեփական երկու արտն ու երկու պատարագ ստացել իր եւ կնոջ համար՝ Հռիփսիմյանց տոնին²⁰, ոմն Հազարագեղ նվիրել է

¹³ Հատվածից երևում է, որ Լուստը (Լոյսոտ) եւ Խաչոտը եղբայրներ են: Նկատենք՝ Անիի պարսպի բուրգերից մեկի վրա պահպանվել է արձանագրություն, ըստ որի՝ Շահնշահ Ա.-ի ժամանակ այն կառուցել է Գրիգորի որդի Լուստը: Վիճագրության ժողովածուի մեջ այն պայմանականորեն «Լուստի բուրգ» է կոչվում (Դիվան Ա., էջ 6): Հայտնի է, որ Անիի պարսպաբուրգերն օգտագործվում էին որպես պահեստներ, որոնց կից նաեւ ախոռներ էին լինում: Ըստ երեւոյթին, Արջոտիճին պատկանած անշարժ գույքը հենց պարսպաբուրգի (Բաջախին բուրք) ներքին տարածքն ու կից ախոռն է եղել, որի նվիրատվության դիմաց Լուստը եւ Խաչոտն իրենց ու ծնողների համար 6 պատարագ են ստացել:

¹⁴ Նշանակում է արծաթագործ-ոսկերիչ (տե՛ս Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառարանություն, Երեւան, 1978, էջ 86):

¹⁵ Ա. Քալանթարյանի աշխատության մեջ՝ «Բոնկան» (նշվ. աշխ., էջ 142):

¹⁶ Ն. Սարգիսյանի աշխատության մեջ առկա «Եգեղիմին» ձեւին ծանոթ լինելով՝ Ս. Ավագյանը ենթադրել է, որ այստեղ, որոշ փոփոխությամբ, «այգեղեմի» բառն է նշված (Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 74):

¹⁷ Տակառք, Անիում այդպես են կոչվել գինու մատանները (Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 313, 315):

¹⁸ Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 141-142. Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 191-192:

¹⁹ «Գրիգոր որդի Ապահերթի ետ տուն վանիցս՝ մաստ ի Ս(ուր)բ Կաթո/ղիկէ, ի հիսիս կոյս/ եւ առ ժամ ի տարին Ա (1)՝ իւր հարն, Ա (1)՝ Մարեմկանն, Ա (1) Եղբայր/կանն եւ Ա (1) իւրն անխափան» (Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 143): Ն. Սարգիսյանի աշխատության մեջ նվիրատուի հոր անունը Ապահերթ է (Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 192):

²⁰ «Ես Առիծս որդի Մխիթարա ճոնին ետու զիմ հայրենի Բ (2) արտերն, որ ի յա.. ցի ակս է, ի ս(ուր)բ ուխտս եւ փոխարէն հատուցին ս(ուր)բ եղբարքս Բ (2) ար պատարագ ի տանի Հռիփսիմեանց յամէն ամի՝ Ա (1) ինձ, Ա (1) Նուրթէ, կատարիչքն արինին ի Ք(րիստոս) է» (Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 143. Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 192):

Նկ. 1. Արշոառիճի վանքը հյուսիսային ձորակի կողմից

Նկ. 2. Ավերակները արևելյան կողմից

Նկ. 3. Ընկած գմբեթի հատված, շատ հեռվում՝ Անին
 Նկ. 4. Ավերակները հարավային կողմից

վանահայրն ու եկեղեցու սպասավորները պարտավորվում են ամեն տարի Աստվածածնի ավետման տոնին պատարագել ութ օր²⁶:

Վանքի ավերակներում Ա. Քալանթարն ընդօրինակել է եւս երկու վիմագրեր, որոնք չկան Ն. Սարգիսյանի աշխատության մեջ: Առաջինը ոմն Սարգսի նվիրատվական արձանագրության հատվածն է²⁷, իսկ երկրորդում, նվիրատվությունից բացի, նշվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու աջ եւ ձախ կողմերում խաչքարերի կանգնեցման մասին: Յավոք, տողերի վերջնամասի քարերը թափված են, անավարտ բառերը փորձել ենք վերականգնել. «Ես Քրիստափոր մեղուցեալ... ին/ մեծ աշխատութ(եամ)ք ի Ս(ուր)ք ուխտս յԱրջուառ[ճոյ].../ [շուրջ]անակի, եւ կանգնեցի ի սմա Բ (2) խաչս յաջմէ եւ յ[ահեկէ Սրբոյ] / Ա(ստուած)ածնիս եւ ետու ... եւ խաչ արծա[թի]... / եւ հատուցին ինձ Զ (6) աւր պատարագ... / ...Ա (1) իմ եղբարցն, Ա (1) Տիկ... / եւ Յակոբա: Որք հաստատուն.../ խափանէ.../եւ զ...»²⁸:

Ներսես Սարգիսյանի եւ Ա. Քալանթարի հավաքած արձանագրություններից բացի՝ մեկ այլ վիմագրի հատված է վկայաբերում Կյուրեղ Սրապյանը 1878 թ. իր կազմած տեղեկագրում՝ նշելով, թե գավթից եկեղեցի տանող «կամարակապ դռան վերայ հետեւեալ բառեր միայն կկարդացուեն. «...պատիւ եւ հոգեւոր տեառն Գրիգորի արհի եպիսկոպոսի, առաջնորդի...»²⁹: Սա, ամենայն հավանականությամբ, Աբուղամրի որդի Գրիգորի մի արձանագրությունից է՝ գրված այն ժամանակ, երբ նա արդեն արքեպիսկոպոս եւ Անիի երեցապետ եպիսկոպոսն էր:

Ինչպես տեսնում ենք՝ վիմագրերում հիշատակվում են վանքին կատարված բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ այգիներ, հողեր, Անիում գտնվող տներ, կուղպակներ եւ այլն: Արձանագրություններում պահպանվել են նաեւ վանքի երեք վանահայրերի անունները. 1207-1213 թթ.՝ Գրի-

²⁶ «Շնորհին Ք(րիստոս)ի եւ Որդեկ երէց Կողբացի, որդի Դաթի, թոռն Պառաւ իրիցոյս միաբանեցայ Ս(ուր)ք ուխտիս Արջուառջոյ եւ ետու ընծա ի Ս(ուր)ք Լուսաւորիչս Գրիգոր զիմ հայրենի այգին, որ ի Կողք է, որ Պառաւնց կոչի եւ զներքն տունն, որ եւ շինե(ա)լ եմ, եւ փոխարէն հատուցին մեզ հայր Անդրէաս եւ այլ սպասատոք յամենայն ամի պատարագ ի տանի Ա[ւետ]ե[ւ]յց Ա(ստուած)ածնին. Ը (8) ար՝ Բ (2) իմ հարն..., Ա (1) իմ մարն Թագոնէ, Ա (1) կենակցի իմ՝ Մամսթէ, Բ (2) ազաց իմ յորոսնու, Բ (2) ինձ՝ Որդեկիս, եւ որք յիշատակս մեր հաստատ պա[իեն] արինին յԱ(ստուծոյ) եւ որք խաբանեն որոշին ի Ք(րիստոս)է: ՉԼԸ (1289). Իմ բազում մեղաց թողութի(ւն) արարէք» (Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 144. Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 192):

²⁷ Յավոք, առաջին մասում պահպանված տառերով բառ չի կազմվում, բայց նվիրատու Սարգսի անվանը հաջորդող «դուր...» հատվածը, կարծում ենք, կարելի է վերականգնել «դուրգար» (հյուսն) ձևով. «...սկը էրնս Սարգիս դուր[գար] / իսմա որդիս էտու զիմ/ հայրէնի կողն առ...» (Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 144):

²⁸ Անդ, էջ 145:

²⁹ «Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ», ԲՀԱ, 1970, թ. 2, էջ 111:

գործ՝ որդի Աբուղամարի, 1289-ին՝ Անդրեաս, եւ Վարդան, որը, կարծում ենք, ժամանակով նախորդ երկուսի միջեւ պիտի լինի:

Ցավով պետք է նշել, որ Արջոռուի վանքում եղած վիմագրական այս ծավալուն ժառանգությունն այժմ ամբողջովին ոչնչացված է: 2013 թ.՝ մեր այցելության ժամանակ, վանքի ավերակներում վերը նշված արձանագրություններից որեւէ մեկի քարաբեկորն անգամ չհաջողվեց գտնել: Վանքի արեւմտյան մուտքի մոտ՝ գետին ընկած պարզ խաչաքանդակով կոտրված մի քարի վերին ձախ անկյունում, մնացել էր միայն մեկ համառոտագրված անուն՝ «Ք(րիստո)ս»³⁰:

Բուն վանքում եղած վիմագրերից բացի՝ Արջոռուի հիշատակվում է նաեւ Մրենի ու Անիի երկու արձանագրության մեջ: Ուշագրավ է, որ Մրենի Կաթողիկէ եկեղեցու հարավային պատին պահպանված՝ նշանավոր մեծատուն Սահմաղինի 1273 թ. արձանագրությունը վերաբերում է Արջոռուի վանքի՝ այդտեղ եւ Օշականում գտնվող այգիների՝ որոշ հարկերից ազատվելուն: Սահմաղինն այդ ժամանակ գնել էր Մրենը, ուստի արձանագրությունն այստեղ է թողել՝ որպէս տեղի սեփականատեր, իսկ բարեգործությունը կատարել է իր արեւատության եւ մեղաց թողության համար³¹:

Ուշագրավ է Անիի արձանագրությունը, որը պահպանվել է Ախուրյան գետի կամրջից դեպի քաղաք բարձրացող ճանապարհի վրա գտնվող մուտքի պարսպաբուրգի վրա եւ պատկանում է անեցի Սարգիս Ծիլենց բաժրարին: Արձանագրությունը հետեւյալն է. «Շնորհիւ եւ ողորմութեամբն Ա(ստուծո)յ ես՝ Սարգիս Ծիլենց բաժրարս, թողի զԱրջոռու Սուրբ Գրիգորի զբաժն՝ մեծ եւ փոքր, վասն հանկըստեան պատրոնին մերո Շահնշահի, եւ Ա(ստուա)ծատուր զաւակացն՝ Զաքարիայի եւ եղբարց նորայերկարկենդանութեան: Էթէ ոք զյիշատակս խափանէ նզովեալ եղիցի յամենակալէն Ա(ստուծո)յ. հաստատուն պահողք աւրհնին յԱ(ստուծո)յ»³²: Վիմագրության դիվանում արձանագրության թվականը նշված չէ, սա-

³⁰ Կ. Մաթեոսյան, Վիմագրական նշխարներ Արեւմտյան Հայաստանից, «Էջմիածին», 2015, Դ., էջ 145, նկ. 5:

³¹ «Թուականին ՉԻԲ (1273) ողորմութեամբն Ա(ստուծո)յ ես պարոն Սահմաղինս ազատեցի զսուրբ ուխտն Արջվառջոյ այգիքն Մրենո եւ Աւշականո ի խալալէ եւ յաւերորդ հարկէ, որ բնական ազատ էր: Ոչ ամիրին, ոչ ձեռնաւորին, ոչ ում ձեռն չկայ ի վերայ, վասն արեւշատության որդե(ա)ց իմոց եւ քաւութեան մեղաց մերոց...» (И. Орбели, Надписи Мрена, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երեւան, 1974, էջ 39, գրչանկարը եւ լուսանկարը տես Ս. Կարապետյան, Մրենը եւ նրա հուշարձանները, «Վարձք», 2012, թ. 7, էջ 58-59):

³² «Դիվան հայ վիմագրության», պր. Ա., կազմ.՝ Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ 3:

կայն Ղ. Ալիշանի գրքում բերված է վիմագրի գծապատկերը, որի սկզբում ԶԿԹ. (1320) թվականն է³³: Դա համապատասխանում է նաեւ Շահնշահ Բ. Զաքարյանի մահվան թվականին, որի «հանկըստեան» եւ նրա որդիների «երկարկենդանութեան» համար էլ Սարգիս Ծիլենցը կատարել է իր բարեգործությունը³⁴:

Արջոառիծի պատմության համար այս արձանագրությունն արժեքավոր է երեք առումով. առաջինն այն է, որ վանքը որոշակիորեն հանդես է գալիս որպես տնտեսական միավոր, որի՝ վաճառքի համար քաղաք ուղարկված ապրանքը Սարգիս Ծիլենցի արտոնագրի շնորհիվ ազատվում էր մաքսային մեծ եւ փոքր հարկերից: Երկրորդ՝ եթե բուն վանքի վիմագրերում պահպանված վերջին թվականը 1289-ն է (ինչպես ստորեւ կտեսնենք՝ հիշատակարաններում՝ 1298-ը), ապա այստեղ տեսնում ենք Արջոառիծի գործուն վիճակը 1320 թվականին: Երրորդ՝ այս արձանագրության շնորհիվ կարելի է ասել, որ Արջոառիծից Անի գալու ճանապարհն անցել է քաղաքային վերոնշյալ մուտքով, այսինքն՝ քաղաքի մոտ գտնվող Ախուրյանի կամրջով: Սա էլ իր հերթին նշանակում է, որ Արջոառիծից եղել է դեպի արեւելք տանող մի ճանապարհ, որով ընթանալով՝ Անի եկողներն անցել են Ախուրյանի ձախ ափը, ապա գետի հունով վեր բարձրանալով՝ արդեն Անիի մոտ անցել կամուրջը եւ քաղաք մտել «Սարգիս Ծիլենցի» դռնով:

Հիշարակարանային տեղեկություններ. Արջոառիծի մասին վկայություններ են պահպանվել ԺԳ. դարի երեք հիշատակարաններում: Առաջինը նշանավոր «Հաղթատի ավետարանից» է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6288)՝ ձեռագիր, որը 1211 թ. բնիկ անցի Սահակ քահանան գրել է տվել Հաղպատի վանքում, որտեղ ուսանում էր, ապա նկարագրողելու համար բերել է Անիի Բեխենց վանք, կազմել տվել Հոռոմոսի վանքում, որից հետո մատյանն իր ու հայրական ընտանիքի անունից նվիրել Արջոառիծին՝ այստեղ գտնվող իրենց նորաշեն տոհմական եկեղեցուն:

Զեռագրի հիշատակարանում ստացողի անունից ասվում է. «Ո՛վ լուսերամ բնակիչք սրբոյ ուխտիդ Արջուառի, առ որ զլոյս հաւատոյ մեր եղեալ, զբովանդակ գոյք ծնողաց մերոց եւ եղբարց ծախեցաք եւ շինեցաք զաստուածաբնակ սուրբ եկեղեցիքս եւ աւանդեցաք զսուրբ Աւետարանս յԱստուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մէնջ, ի վանս Արջուառի, որպէսզի սուրբ եկեղեցեալս եւ սուրբ Աւետարանաւս՝ մեք եւ ծնաւդքն մեր եւ եղբարք եւ ազգականք գտաք ողորմութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մե-

³³ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 74:

³⁴ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 56:

րոյ...»³⁵: Ինչպես տեսնում ենք՝ այստեղ խոսվում է Ավետարանի նվիրատվության, Սահակ Անեցու ընտանիքի միջոցներով Արջոռոհիծում «եկեղեցիներ շինելու», որը պետք է նորոգման իմաստով հասկանալ, եւ վանքում մի առանձին տոհմական եկեղեցի կամ մատուռ կառուցելու մասին:

Սահակ Անեցու ստացած մատյանը, որն Անիի մանրանկարչության բացառիկ արժեքավոր օրինակ է, երկար չի մնացել Արջոռոհիծում: Ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարան վկայում է, որ 1223 թ. Սարգիս անունով քահանան Ավետարանը տեսել է Անիի գավառում («գտեալ զսա ի գաւառին Անոյ...») եւ այն ձեռք բերելով՝ ուղարկել իր հայրենի գավառ՝ Մեծկոմանաց եպիսկոպոսարան (Արցախում)³⁶:

Արջոռոհի մասին վկայող երկրորդ հիշատակարանը պահպանվել է մի պատահիկի վրա, որը հին Ավետարանի մեկ թերթ է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1501, պահպանակ): Հետագայի հիշատակարանը, հավանաբար, 1236 թ. մոնղոլական ավերիչ արշավանքից հետո է գրվել, քանի որ այնտեղ նշվում է՝ ձեռագրի ստացող Աստվածատուր քահանայի մտերիմները նահատակվել են թաթարների ձեռքով («որ նահատակեցան ի տաթարէն...»): Շատ հետաքրքիր է, որ Աստվածատուրն իրեն կոչում է Արջոռոհի ուխտի աշակերտ, եւ որ նա այդ մատյանը նվիրել է վանքին: Յավոք, հիշատակարանը շատ վնասված է, պահպանված մասում կարդացվում է հետեւյալը. «...նուստ եւ անարժան քահանա, աշակերտ եւ [սպասաւոր սուրբ] ուխտիս Արջոռոհի, որ ի դրան մայրաքաղաքիս Անոյ, որ աւանդեցի զսուրբ [Աւետարանս] ի նորին յուխտս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց մերոց եւ եղբարց եւ վարդապետաց...»³⁷:

Այստեղ ուշադրավ է նաեւ, որ Արջոռոհի ճամբարում է Անիի դռները, այսինքն՝ քաղաքին շատ մոտ գտնվող վանք: Իսկ վանական դպրոցի մասին տեղեկությունը լրացվում է նաեւ հաջորդ հիշատակարանով:

Բուն Անիում ամբողջովին գրված՝ մեզ հասած եզակի ձեռագրերից է այժմ Սանկտ Պետերբուրգում (Ռուսաստանի ԳԱ Արեւելյան ձեռագրերի ինստիտուտ, B 44) պահվող 1298 թ. Ավետարանը, որը նույն թվականին նվիրվել է Արջոռոհիին³⁸: Հիշատակարանում նշվում է, որ մատյանը

³⁵ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթետոսյան, Երևան, 1984, էջ 71:

³⁶ Անդ, էջ 134: Քանի որ Սարգիսը չի մանրամասնում մատյանին տիրանալու հանգամանքները, այլ շատ անորոշ նշում է, թե ձեռագիրը գտել է Անիի նահանգում, չի կարելի բացառել, որ այն գողացվել է Արջոռոհի վանքից ու վաճառվել հեռավոր երկրամասից եկած այս մարդուն:

³⁷ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 197:

³⁸ Ձեռագրի մասին հանգամանորեն տես Կ. Юзбашян, Анийская рукопись 1298 г.,

Նկ. 5. Հյուսիսային պատի միակ պահպանված հատվածը

Նկ. 6. Սեդանատան շենքը արևմուտքից

Նկ. 7. Զանդակազարի բեկոր

գրվել է Անիի Ներքին բերդում (սա քաղաքի հարավարևելյան կողմում գտնվող՝ հետագայում Աղջկաբերդ անվանված մասն է)՝ եղբայրիկ գրչի ձեռքով եւ Հակոբ քահանայի պատվերով, որը հայտնում է, թե ժամանակին ինքն ու եղբայրը՝ Ստեփանոսը (արդեն մահացել էր), սովորել են Արջոառիճի դպրոցում: Հիշատակարանում մասնավորապես ասվում է. «Իսկ ես նուստ... Յակոբ ի մայրաքաղաքէս Անոյ, հանդերձ աստուածագութ եղբարբ իմ Ստեփաննոսիւ, ի մանկութենէ վարժեալ ի սուրբ ուխտս Արջեւառեւծոյ, ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Գրիգորո, քրիստոսազաւր Սուրբ Նշանիս հովանեաւ տաղաւարեալ եւ յայսմ տեղւոջ ընկալեալ գաւծումն քահանայութեան...»³⁹:

Հակոբ քահանայի հիշատակարանն արժեքավոր է ինչպես Արջոառիճի դպրոցի մասին պահպանած տեղեկությամբ, այնպես եւ վանքի անվան պարզաբանման տեսանկյունից, քանի որ, ինչպես տեսանք, վիմագրերում այն նշվում է կա՛մ Ս. Աստվածածին (Արջոառիճ, 1213 թ.) եւ կա՛մ Ս. Գրիգոր (Արջոառիճ, 1289 թ., Անի, 1320 թ.) անուններով: Հիշատակարանից երեւում է, որ վանքի գլխավոր եկեղեցին Ս. Աստվածածինն էր, բայց եղել է նաեւ ոչ պակաս նշանավոր եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր անվամբ, եւ մի հռչակավոր խաչ (խաչքար), որը Հակոբը կոչում է «քրիստոսազոր Սուրբ Նշան»: Ինչպես երեւում է Ա. Քալանթարի գրառումից՝ 1920-ին այն դեռ կանգուն էր եկեղեցու արեւմտյան պատի մոտ, «որտեղ գավթի կողմից գտնվում է նշանավոր խաչքարն յուր տեղում կանգնած»⁴⁰:

Հիշատակարանից կարելի է ենթադրել, որ եղբայրները ծնունդով Արջոառիճից էին, քանի որ ձեռագրի նվիրատվության մասին Հակոբն ասում է. «...զայս Աւետարան, զոր աւանդեցի եւ ընծայեցի ի բնական տեղիս մեր, ի սուրբ ուխտս Արջեւառեւծս...», նաեւ պատվիրում վանքի սպասավորներին՝ «...ի տաւնի Պենդակոստէին զԱւետարանս տանել ի գերեզմանն եղբարն իմ Ստեփաննոսի»⁴¹: Հակոբը հիշում է նաեւ ծնողներին, քրոջն ու նրա զավակներին, իսկ վանքի միաբաններից՝ իրենց ուսումնակից կուսակրոն քահանա Ներսեսին⁴²: Հիշատակարանում թեւեւ չի չեղտվում վա-

ԲԵՀ, 1971, թ. 2, էջ 77-94. Կ. Մաթեոսյան, Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը, «Էջմիածին», 1984, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 110-115:

³⁹ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 817:

⁴⁰ Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴¹ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 817:

⁴² Ներսեսին Հակոբը անվանում է իրենց «սննդակիցը»: Ստացողի ծնողների անուններն են Կիրակոս եւ Խելոք, ունեցել է վաղամեռիկ եղբայր՝ Սարգիս, քրոջ անունն է Մնեւր, որի ավագ որդի Գրիգորի մասին ասվում է. «...որ տարաշխարհիկ գնաց», մյուս որդին էլ Շահն է (անդ):

նահոր անունը, ասվում է, որ Արջոռուի ձագերը ժամանակ գտնվում էր Մագիստրոսենց տեր Հովհաննեսի եւ Փախրաղինի որդի Ամիրի տերութեան մեջ՝ «ի տէրութեան Արջեւառն Մագիստրոսենց տէր Յովհաննէսի եւ Ամիրին՝ որդո Փախրաղինին»⁴³, բայց պետք է կարծել, որ վանահայրը հենց Մագիստրոսենց տեր Հովհաննէսն էր:

Ուղեգրական եւ հնագիտական նկարագրություններ. 1850-ականներին վանք այցելած Ն. Սարգիսյանը գրում է. «...մենաստանս, որոյ անհետացեալ իսպառ, զնշխարեալ մասունս եկեղեցւոյն պահէ տակաւին: Եկեղեցիս այս թէպէտ եւ մեծութեամբն եւ հոյակապութեամբն զուգակշիռ չկայցէ ընդ Բագնայր, սակայն եւ ոչ շատ ստորին է քան զնա: Նոյնօրինակ բաժանեալ է եւ սա ի ներքնագաւիթ եւ ի տաճար. անսիւն է ներքնագաւիթն եւ կամարաւ յարկեալ. եւ ի վերայ տաճարին եւ երկուստեք խորանին գեղեցկաշէն մատրոնք կամ աւանդատունք հանդերձ կաթողիկէիւք իւրեանց»⁴⁴:

1878-ին վանք այցելած՝ Ս. Էջմիածնի միաբան Կյուրեղ Սրապյանը (1844-1895 թթ.) իր կազմած տեղեկագրում նույնպէս շատ համառոտ է խոսում դրա մասին: «Ալաճայի եկեղեցիք» վերնագրի ներքո նա գրում է. «Սույն եկեղեցիներ Ալաճա քրդաբնակ գյուղի արեւմտյան կողմ՝ Ալաճա լեռնան ստորոտ շինված են մաքուր սրբատաշ քարերով: Առաջին վանուց միայն պատեր կանգուն կմնան, իսկ կաթողիկէն (գմբէթը՝ Կ. Մ.) փլած է, ինչպէս կերեւի շարժով, որովհետեւ դեռ ողջ՝ գետնի վրա ինկած է»⁴⁵: Այնուհետեւ նա գրում է քառասյուն գավթի մասին (այն անվանում է «դարպաս»), նշում այդտեղ եղած մեծ («հաղթանդամ») խաչքարերի, եղծված բազմաթիվ արձանագրութիւնների մասին, հիշատակում է նաեւ վանքի արեւմտյան կողմի, հավանաբար, սեղանատան շէնքի մասին՝ այն կոչելով «կրկնահարկ»⁴⁶:

Արջոռուի համեմատաբար ամբողջական ու մասնագիտական նկարագրութիւնը պահպանվել է Ա. Քալանթարի հնագիտական արշավախմբի նյութերում. նա այստեղ է եղել 1920 թ. օգոստոսի 20-21-ին: Փորձառու հնագետը նախ նկարագրում է տեղանքը, կառուցյանների ավերակ վիճակը՝ նշելով, որ փլուզման պատճառը տարերային աղետն է եղել, քանի որ

⁴³ Անդ, էջ 818:

⁴⁴ Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 190:

⁴⁵ «Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ», էջ 111:

⁴⁶ Անդ:

գմբեթի, խորանի եւ այլ պատերի ամբողջական հատվածներ «երկրաշարժի ուժեղ հարվածը չպրտել է արեւմուտքից արեւելք»⁴⁷:

Չափազանց արժեքավոր է Ա. Քալանթարի վկայությունը եկեղեցում եղած որմնանկարների մասին, որոնց վերաբերյալ նախորդ այցելուները ոչինչ չեն գրում: Հայ միջնադարյան որմնանկարչությունն ընդհանրապես թերի է ուսումնասիրված, հուշարձանները մեծապես վնասվել կամ իսպառ ոչնչացել են վերջին հարյուրամյակների ընթացքում. դրանցից մեկն էլ Արջոռուի որմնանկարն է: Ստորեւ ներկայացվող նկարագրությունը, փաստորեն, միակ վկայությունն է այդ որմնանկարի վերաբերյալ. «Եկեղեցին սկզբում է եղել ալեբաստրով. նրա հարավարեւելյան անկյան մնացորդից երեւում է, որ նկարգարդված է եղել: Որմնանկարների մնացորդները գտնվում են արեւմտյան պատի հարավային անկյունին կից, մնացորդը՝ վերելից ներքեւ: Վերելի մասում պահպանված է շատ աղոտ՝ երեք մարդու նկար՝ ամբողջ հասակով կանգնած իրար կողքի, իշխանական հագուստով. մեկի շորերը հասնում են մինչեւ ծնկները, երկարավիզ կոշիկներով, իսկ երկուսինը քիչ ավելի երկար են: Դրա ձախ կողմից սրբի նկար է նիմբով (լուսապսակ՝ Կ. Մ.), նայում է ներս, բայց ավելի ցածրից է նկարված (գոտկատեղի ուղղությունը): Հետքեր կան նաեւ նույն անկյունին կպած հարավային պատի վրա, նաեւ ընկած կտորների վրա՝ ներկերի հետքեր»⁴⁸:

Արջոռուի վանքում Ա. Քալանթարը կատարել է նաեւ չափազորումներ ու լուսանկարներ, որոնց գտնվելու տեղը, սակայն, անհնար եղավ պարզել (հույս ունենք, որ դրանք կհայտնաբերվեն): Հնագետը թվարկել է լուսանկարները, որոնցից երկուսը արձանագրություններ են, երկուսը՝ ընդհանուր տեսարան, գավթի ծածկը, ութը՝ բեկորներ եւ մանրամասներ, մեկը՝ «Փրեսկոն եկեղեցու արեւմտյան պատի հարավային անկյան մոտ»⁴⁹:

Ա. Քալանթարը նկարագրում է նաեւ եկեղեցուց եւ գավթից բացի եղած մյուս կառույցների մնացորդները. «Բոլոր շինությունները քանդված են... բացի մի շինությունից, որը գտնվում է եկեղեցու արեւմտյան կողմը՝ 15 սաժենի վրա, որից մնացել է մի պատը՝ հյուսիսից հարավ տաշած կարմրավուն քարերով: Շինությունը ընդարձակ է եղել, գուցե՝ սեղանատուն միաբանության համար: Եկեղեցու գավթի հարավային եւ արեւմտյան կողմերից եղել են առանձին շինություններ, գուցե մատուռներ, որոնց պատերի հետքերը միայն կան»⁵⁰:

⁴⁷ Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴⁸ Անդ, էջ 140:

⁴⁹ Անդ:

⁵⁰ Անդ:

1920 թվականի այս նկարագրությունից հետո անցած ժամանակաշրջանում վանքի ավերակներն ավելի են հոշոտվել, վերացել են արձանագրությունների ու որմնանկարների հետքերը, որի ականատեսը եղանք 2013 թ. մեր այցելությունից ժամանակ (տե՛ս լուսանկարները): Վանքի նախկին նկարագրություններին կարելի է ավելացնել, որ եկեղեցու եւ գավթի հարավային ու հարավարեւմտյան կողմում բավական մեծ տեղ են զբաղեցնում հիմնականում անմշակ քարերով կառուցված վանական այլեւայլ շինությունների փլատակները:

Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպությունը (RAA) հափազրությունների եւ հին լուսանկարների բացակայությունը փորձել է լրացնել վերջին տարիներին ավերակների ուսումնասիրությամբ կազմված մոտավոր հափազրությամբ եւ եկեղեցու ու գավթի վերակազմությունը ներկայացնող գծանկարով⁵¹:

Ամփոփելով՝ կարող ենք ասել, որ Արջոառիճը Անի քաղաքի հետ սերտ կապեր ունեցած նշանավոր վանքերից է եղել, ծաղկել է հատկապես ԺԳ. դարում, ունեցել մեծ միաբանություն եւ դպրոց, վանական հարուստ տնտեսություն: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, գավթի թը եւ մյուս շինություններն այժմ ավերված են եւ դրանց հետագա ճակատագիրն անորոշ է:

РЕЗЮМЕ

Средневековый армянский монастырь Арджоарич расположен в провинции Ширак, к западу от реки Ахурян, на восточном склоне горы Аладжа (ныне на территории Турции). В средние века монастыри Арджоарич, Оромос и Багнайр с трех сторон окружали город Ани.

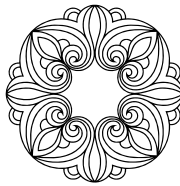
В источниках монастырь упоминается двумя именами - Св. Богоматери и Св. Григора. Сейчас все церкви, притвор и другие строения монастыря полностью разрушены. В 1864 г. Нерсес Саркисян (из конгрегации Мхитаристов Венеции) и в 1920 году археолог Ашхарбек Калантар опубликовали многочисленные эпиграфические надписи монастыря, ни один из которых ныне не сохранился. Арджоарич процветал в 13-ом веке, в период когда там существовала школа, о чем свидетельствуют памятные записи рукописей. В статье представлены все известные исторические данные о монастыре. Автор посетивший в 2013 году Арджоарич описывает нынешнее состояние руин монастыря, а также представляет ряд фотографий касательно материала.

⁵¹ Չափագրությունը՝ Ա. Հակոբյանի (2014), գծանկարը՝ Ս. Այվազյանի. տե՛ս Ս. Կարապետյան, Եղեռն Եղեռնից հետո, հ. Ա., Երևան, 2015, էջ 84:

SUMMARY

To the west of the Akhouryan river, and the right of mount Alatchas' eastern slope, in the Shirak county of Armenia is located the Armenian medieval Ardjoarich monastery (at the present in Turkey). It is one of the three large monasteries surrounding the city of Ani (Horomos and Bagnayr monasteries being the other two).

According to the primary sources, this monastery is referred to by two names, Sourp Asdvadzadzin (S. Virgin) and Sourp Grigor (S. Gregory). A large narthex was built, adjacent to the main church structure, The Sourp Asdvadzadzin. At the present this monasterial complex is completely ruined. In 1864, Nerses Sarkisian, of the Mekhitarist Congregation in Venice, and in 1920, archaeologist Ashkharhbeg Kalantar, have included in their publications, several of the inscriptions from the monastery of which non exists at the present. The Ardjoarich monastery came to its peak in bloom, during the 13th, century, several handwritten records are documents, referring to the monastery having had a school at site. In addition, the article is supported with all the records, references, inscriptions, data from travelers' notes and memoirs, referring to the monastery. In this article the author is presenting the current condition of the Ardjoarch monastery's ruins and sharing several photos from his visit on October, 2013.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջույնի խոսքը Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապին՝ Մայր Տաճարում Հրաշափառի բարիգալստյան արարողության ընթացքում	5
Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապի խոսքը Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարում Հրաշափառի բարիգալստեան արարողութեան ընթացքում	8
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապի կողմից Գյումրիի Սրբոց Վարդանանց հրապարակում մատուցված Պատարագի ընթացքում	11
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապի հետ մատուցված խաղաղության աղոթքի ընթացքում	14
Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապի խոսքը համամիութենական աղոթքի ընթացքում	18
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապի այցի առիթով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում մատուցված Հայրապետական պատարագի ընթացքում	23
Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Ֆրանցիսկոս Պապի խոսքը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում մատուցուած Հայրապետական պատարագի ընթացքում	26
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի եւ Նորին Սրբություն Ֆրանցիսկոս Պապի համատեղ հռչակագիրը Սուրբ Էջմիածնում (անգլերեն եւ հայերեն)	28

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ - Անիի մերձակա Արջոառիճի վանքը	35
ՏԱԹԵՒԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ - Ոսկան Երեւանցու տպագիր քերականության ձեռագիր օրինակները	50
ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ - Պետրոս Մաղաթյանի (Աշուղ Սեյադ) գրական ժառանգությունը	62
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ - «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարը և մեր բնագրագիտության խնդիրները	74
ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ - Պատկերավոր համեմատությունների տարբերակները Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ	99

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՄՈՎՍԵՍ ԱՐԴ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ - Արդարացի պատերազմի տեսությունը	109
ԼԻԱՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ - Մաստարայի սրբատեղիները և դրանց հետ կապված ավանդական պատկերացումները	121
ԱՆԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ - Վան-Վասպուրականի զարդահամալիրի գեղարվեստական լուծումներն ու ոճապատկերային առանձնահատկությունները	131
ԱՎԱՐԴ ԴԱԶԻՅԱՆ - Նորահայտ վավերագրեր Հայոց պատմական և հնագիտական ընկերության մասին	144
ԱՐԹՈՒՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ - ՄՄ Հ ^{մբ} 6765 «Ավետարան» ձեռագրի մանրանկարների վերականգնումը	163

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի (Մ. Ազերեան, Գր. Ճելալեան), Վենետիկ, 1846 եւ 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՅՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության եւ արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՃ** - Գեորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՄ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Աղանեսանց), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիճագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյանց, Կ. Կոստանյան), հ. 1-9, Միսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲԵ** - Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲԹ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Սարդարապատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Ստ. Մախաթյանց), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Անթիլիաս
- ՀՀՀԾ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՄ** - Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԾ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՅՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, Երևան
- ՆԲՀ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրսէլեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՃԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «ՎՀՀ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՅԶՄՄ** - Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան
- ԱԴՎ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, НАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- ANES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- CAH** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- REArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma